

Institute for Historical Justice and reconciliation – Center for History, Democracy and Reconciliation: Skup “Hrvatsko – srpski odnosi; politička saradnja i nacionalne manjine”, Golubić, 26.-27.VIII. 2009.

Hram Svetog Save u Splitu 20 godina kasnije (1989.-2009).

Vjekoslav Perica, Sveučilište u Rijeci

SAŽETAK

Članak prati političku aferu stvorenu oko nedovršenog pravoslavnog hrama Sv. Save u Splitu pred rat 1991.-1995. pa do danas. Pred rat, glavni je cilj Miloševićeve medijske kampanje tada uz Kosovo postala Hrvatska. Cilj je bio kroz dramatizaciju birokratsko-urbanističkih poteškoća oko dovršenja pravoslavne bogomolje u Splitu, pokazati kontinuitet progona Srba u Hrvatskoj. I to, kako se tada pisalo, od ustaške NDH kroz cijeli socijalistički period da bi se poslala poruka kako svi Srbi na jugoslavenskim prostorima mogu biti sigurni samo u centraliziranoj državi kojom dominira Beograd. Srpska pravoslavna crkva je ove teze potencirala primjerima iskonstruirane diskriminacije poput one u Splitu. Tijekom rata mnogo je bogomolja porušeno ali ova splitska je ostala pošteđena. Vjerojatno zbog nesretne lokacije zbog koje nije mogla biti dovršena jer je okružena stambenim zgradama. Padom Tuđmanovog režima ponovo se pokušalo pokrenuti pitanje dovršenja splitskog hrama sad primarno kao simbola jedne etničke i vjerske manjine koja je u međuvremenu skoro iščezla iz Hrvatske. Lokalne državne i crkvene vlasti su 2006.-2009. više puta najavile dovršenje te se može očekivati gradnja po projektu smišljenom kao političko-urbanistički kompromis u doba bivše države.

Ključne riječi: Hrvatska; Split; Srbija; SFR Jugoslavija; Rat u Hrvatskoj 1991.-1995; Srpska pravoslavna crkva; Hram Svetog Save; Katolička crkva; Religija i komunizam.

SUMMARY

This article examines a political affair that preceded the war in Croatia 1991-1995. The Milosevic movement and Belgrade media, then expanding the conflict-provoking campaign from Kosovo to Croatia, focused their attention on difficulties over rebuilding of an unfinished Serb-Orthodox temple in Split, Croatia. The aim was to show discrimination of the Serb minority. The Croatian government offered a rebuilding solution but the Serbian Orthodox Church rejected it. Relations between the Orthodox and Catholic churches had worsened not to mention growing tensions in ethnic relations. During the war, many churches were destroyed on all warring sides but the Orthodox

temple in Split was anyhow spared. After the ending of the Tudjman regime, activities aimed at rebuilding the temple have resumed. The recently announced solution, namely a political-architectural compromise, is the same one from the communist era symbolizing the way its system used to function in the domain of ethnic relations.

Keywords: Croatia; Split; Serbia; SFR Yugoslavia; War in Croatia 1991-1995; Saint Sava's Temple; Serbian Orthodox Church; Catholic Church; Religion and Communism.

Pred rat u Hrvatskoj i BiH 1991.-1995. vodio se takozvani „medijski rat“ između etničkih nacionalističkih pokreta i političkih elita iz republika raspadajuće jugoslavenske socijalističke federacije. U ovom je ratu od početka najagresivnija bila kampanja koju je iz Beograda vodio pokret Slobodana Miloševića, ambicioznog komunističkog šefa koji se prometnuo u etničkog nacionalistu. Glavni je cilj miloševićevskih medija tada uz Kosovo postala Hrvatska. Cilj je bio pokazati kontinuitet progona Srba u Hrvatskoj od ustaške NDH kroz cijeli socijalistički period da bi se poslala poruka kako svi Srbi na jugoslavenskim prostorima mogu biti sigurni samo u centraliziranoj državi kojom dominira Beograd. Jedna od afera u fokusu postaje memorijalni hram Svetog Save u Splitu – nedovršena pravoslavna crkva čija je gradnja započeta 1937. Onakva tužna bez kupole i skrivena među zidinama srednjovjekovne gradske jezgre, imala je biti jasnim dokazom diskriminacije Srba u Hrvatskoj. Bila je kontrast „uskrsnuću“ velikog memorijalnog hrama Svetog Save na Vračarskom brdu u Beogradu koji se oko 1985. počeo dovršavati s ambicijama da postane jedna od najvećih pravoslavnih katedrala na svijetu.

Vazda osjetljive na srpsko-hrvatske odnose, vlasti u Zagrebu su se trudile istaknuti primjere ravnopravnosti hrvatskih Srba s Hrvatima i brigu Zagreba za hrvatske Srbe. Tako u vezi afere splitskog pravoslavnog hrama zagrebački dnevni list *Vjesnik* je u siječnju 1989. objavio podatke o državnoj financijskoj potpori Srpskoj pravoslavnoj crkvi (SPC) u Hrvatskoj. Tu se navodi da "prošle godine završeni su radovi na sanaciji pravoslavne crkve Uspenja Svete Bogorodice u Drnišu za sto je utrošeno 130 milijuna dinara iz državnih fondova; za obnavljanje pravoslavne crkve sv. Petra i Pavla u Biočiću, općina Knin, republički fondovi su izdvojili 180 milijuna dinara; u Drnišu se o državnom trošku uređuje zbirka umjetnina pravoslavne parohijske crkve koja će biti sastavni dio Muzeja drniške krajine, a planirano je da se također, isključivo o državnom trošku, uredi i izloži javnosti zbirka umjetnina u manastiru Krka (tj. Sveta Tri Jeraraha) koja će biti povezana s Muzejom kninske krajine."¹ Isti list donosi i izjavu splitskog sociologa Slobodana Bjelajca koji komentira teze o iseljavanju Srba iz Hrvatske. Po njemu najveći demografski pad

¹ "Srbi u Dalmaciji - Radulovićeve teze za mržnju", *Vjesnik*, 15. I. 1989. Detaljnije o cijelom slučaju i povijesti splitskog pravoslavnog hrama vidi u Vjekoslav Perica, *Sveti Petar i Sveti Sava. Sakralni simboli kao metafore povijesnih promjena*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2009.

populacije u Hrvatskoj zabilježen je u pretežito većinski hrvatskim, a ne u srpskim općinama.²

Kasnije će, te godine, državna vlast u Hrvatskoj još izdašnije financijske pomagati Srpskoj pravoslavnoj crkvi da bi je umirila jer je SPC s dosta entuzijazma stala uz Miloševićev pokret i stala dnevno-politički provocirati Zagreb. U sklopu te "*appeasement*" politike hrvatske vlade, prema podacima tadašnjeg tajnika komisije za odnose s vjerskim zajednicama Izvršnog vijeća Sabora, Vitomira Unkovića, u informaciji ovom autoru (koji je tada bio tajnikom splitske općinske komisije za odnose s vjerskim zajednicama), država je, u povodu proslave 600 godina kosovskog boja za područje Hrvatske, dala SPC-i za gradnju nove zgrade Bogoslovije u manastiru Sveta Tri Jerarha (Krka) u Kistanju kod Knina 10 milijardi dinara; za asfaltiranje 4,5 kilometra pristupnog puta do manastira i novu dionicu ceste Knin-Kistanje izdvojen je ekvivalent od cca milijun USA dolara dinarske protuvrijednosti iz fondova Republičkog fonda (SIZ-a) za ceste, fonda za razvoj nedovoljno razvijenih područja i posebnih sredstava republičke vlade, te direktna financijska potpora za troškove organizacije proslave kosovskog boja u Kninu u iznosu od 65 milijardi dinara.

Pred Božić 1988. godine u Split u posjet Zavodu za zaštitu spomenika kulture, stiže kao specijalni izaslanik Svetog sinoda Srpske pravoslavne Crkve, poznati beogradski arhitekt Branko Pešić. Pešić je voditelj dovršenja hrama sv. Save na Vračaru i još nekih crkvenih projekata, ili kako ga je SPC nazvala – "protomajstor." U razgovoru s kolegama iz Dalmacije, Pešić sluša njihove argumente. Najavljuje da će pokušati napraviti novi projekt obnove splitske pravoslavne crkve tako da se uvjeti konzervatora zadovolje, ali istovremeno da pravoslavna crkva bude, kako on reče, ono što treba biti, dakle crkva bizantinskog stila, istočno-kršćanska. To svakako znači da ima kupolu bizantinskog stila. Kupola je, kako je u razgovoru objasnio Pešić autoru ove knjige, simbolički nebeski svod. Pogled u nebo budi pomisao na Boga a vjernici okupljeni u crkvi treba da razmišljaju o Bogu na nebesima. Ako, smatra Pešić, bizantinska arhitektura ne smeta Italiji, recimo, u Ravenni, , zašto bi smetala Splitu i Hrvatskoj, jer i Split je, kao i Ravenna, jednom bio pod bizantinskom upravom? Sjećam se da sam Pešiću spomenuo kako postoji i Eufrazijeva bazilika u Poreču, koja je bizantinskog stila i koju su (kao i onu u Ravenni) sagradili Grci na jednom od svojih osvajačkih pohoda prema Zapadu uz obalu istočnog Jadrana. Dakle ta je crkva iz vremena bizantinske uprave na istočnom Jadranu (političke i vojne, koja se u istočnom kršćanstvu poklapa s crkvenom jurisdikcijom), tako piše i u turističkim brošurama i takva arhitektura ne samo da ne smeta Hrvatskoj, nego se Hrvatska njome diči. Ali hram Sv. Save u Splitu ne može biti isto što i Eufrazijeva bazilika u Poreču, jer to nije historijski spomenik iz ranog srednjeg vijeka, niti je sveti Eufrazije simbol srpske države nego je to Sveti Sava. Da je pravoslavni hram u Splitu nazvan po svetom Eufraziju ili Svetoj Petki ili bilo kom drugom svecu osim po svetom Savi, bilo bi ga daleko teže ispolitizirati. Ovo o Eufrazijevoj bazilici u Poreču, mi je inače spomenuo prigodom jednog susreta u Zagrebu, poznati teolog Tomislav Janko Šagi-Bunić, prisjećajući se neke polemike s pravoslavnim kolegama koji su tu crkvu nazivali srpskom jer je pravoslavna, a sve što je u južnoslavenskim zemljama pravoslavno trebalo bi po toj logici biti srpsko.

U veljači 1989, beogradski opozicijski političar Kosta Čavoški objavljuje u časopisu "Duga" članak o nedovršenoj splitskoj pravoslavnoj crkvi. Taj, sad već, politički slučaj prvog reda je, po Čavoškom, lakmus-test demokracije kojoj cijela zemlja teži i nalazi se u

² Isto, *Vjesnik*, 15. I. 1989.

demokratskoj reformi. Hram sv. Save se mora dovršiti jer bez vjerskih sloboda i vjerske tolerancije, napose sloboda i prava za vjerske manjine – nema demokracije.³ Nedugo potom "Duga" objavljuje još jedan tekst o istoj temi koji tvrdi da su Srbi u Hrvatskoj građani drugog reda i spominje slučaj svetosavskog hrama u Splitu kao primjer diskriminacije i ugroženosti Srba u Hrvatskoj. U siječnju i ožujku muke splitskih pravoslavnih vjernika opet oplakuje "Pravoslavlje". Dalje, beogradski tjednik "Intervju" donosi najavu da graditelj beogradskog svetosavskog hrama Branko Pešić, radi na projektu bizantinske katedrale koja bi se uklopila u arhitekturu starog Splita a tu su i neke skice i idejna rješenja.⁴ Zatim u pismu jednog čitatelja koji se predstavio kao pravoslavni vjernik iz Splita listu "Pravoslavlje" objavljenog u ožujku, taj građanin se žali da je gradnja katoličkih crkava u zamahu te da lokalne banke daju povoljne zajmove većinskoj crkvi a SPC diskriminiraju.

O slučaju svetosavske crkve u Splitu objavljeno je u to vrijeme više članaka u novinama i časopisima u Srbiji i Hrvatskoj.⁵ U svibnju 1989, predsjednica splitske općine Split, Gordana Kosanović, primila je peticiju grupe građana iz Beograda. U toj peticiji piše:

Glavni razlog našeg obraćanja Vama jeste naša zabrinutost za položaj srpske manjine u Splitu, nastala posle čitanja članka Koste Čavoskog u 388. broju "Duge" u vezi problema oko izgradnje pravoslavne crkve u Vašem gradu. Ne znamo da li je potrebno da Vas podsećamo daje Papa u svojoj poslednjoj božićnoj poslanici posebno napomenuo problem manjina i manjinskih naroda u svetu. Ubedeni smo da je pod tim manjinama podrazumevao i srpsku manjinu u Hrvatskoj i Splitu. Iskreno se nadamo da ce te uložiti u svoj autoritet, i svojim pravednim delovanjem izdejstvovati da se dobjije dozvola za nastavak gradnje hrama sv. Save, i tako ispraviti jednu necivilizovanu, nehumanu i žalosnu odluku Vasisih prethodnika i njihovih nalogodavaca iz Zagreba.⁶

Predsjednica Kosanović je potpisnicima peticije odmah pismom odgovorila. Tu je dala pregled cijelog postupka i navela što je sve poduzela hrvatska vlada i SO Split u vezi dovršenja pravoslavnog hrama u Splitu.

U proljeće 1989. otvorena je javna rasprava o prijedlogu Provedbenog urbanističkog plana (PUP-a) povijesne jezgre Splita. Taj plan predviđa i natkrivanje i dovođenje u funkciju hrama sv. Save (kompromis iz 1986.). Ali dio projekta koji se odnosi na hram Sv. Save kritizira i odbacuje splitsko Društvo arhitekata kao potpuno neprihvatljiv. Arhitekti, urbanisti i konzervatori sada su složni u napadu na splitsku, hrvatsku republičku i svaku sličnu "političku arhitekturu." Oni su profesionalni puritanci koji insistiraju da se poštuje struka i na struku ne rade politički pritisci. Jedini su valjani kriteriji, vele ti stručnjaci, kriteriji struke i znanosti. U međuvremenu, graditelj jedne od najvećih pravoslavnih crkava na svijetu, profesor Arhitektonskog fakulteta u Beogradu, Branko Pešić, dostavlja svoj projekt splitskog svetosavskog hrama javnoj raspravi o prijedlogu PUP-a povijesne jezgre Splita. U intervjuu "Slobodnoj Dalmaciji", Pešić tom prigodom govori da je tzv. kompromisno, odnosno političko, rješenje iz 1986 god. u arhitektonskom smislu nedopustivo jer time bi hram sv. Save izgubio obilježje crkvene arhitekture. "Splitski su arhitekti i konzervatori u odnosu na hram svetoga Save pretjerani puritanci," smatra Pešić, i nastavlja: "ne vidim razloga da se crkva bizantinsko-pravoslavnog stila ne bi mogla prilagoditi okolini, to jest, liku stare

³ *Duga*, broj. 388, februar, 1989.

⁴ *Intervju*, 17. II. 1989.

⁵ Detaljnije, ove članke sam navodio u feljtonu "Hram Svetog Save u Splitu: Graditeljstvo i vjera žrtve politike", feljton, "Nedjeljna Dalmacija," 4. VI. – 24. VII. 1989; i članku "Dva spomenika jedne ere: političke konotacije izgradnje pravoslavne crkve i katoličke konkatedrale u Splitu: 1971-1991." Časopis za suvremenu povijest 31/1, Zagreb, 1999, str. 93-126.

⁶ Dopis - peticija u predmetu hrama sv. Save predsjednici Općine Kosanović iz svibnja 1989. je u arhivu Skupštine općine Split.

gradske jezgre... Na primjer u Veneciji je Crkva svetog Marka biser bizantinske arhitekture, a uklapa se u ostalu venecijansku arhitekturu... spreman sam ako bude trebalo, slučaj predati stručnoj međunarodnoj arbitraži UNESCO-a, pa neka na međunarodnoj sceni o svemu odluci neutralna stručna komisija... [u ovom novom idejnom projektu predlažem] nadogradnju na postojeći već izgrađeni dio... iz te arhitekture izvukao sam srednji dio u obliku osmerokuta koji se završava krstom na vrhu. Jer kakva je to sakralna arhitektura na kojoj nema krsta?!... Krovove hrama uklopio sam u igru okolnih krovova s tipičnom crvenom dalmatinskom kupom kanalicom. Osim toga, dao sam i prijedlog, u varijanti, za mali zvonik s krstom, jer hram bez zvonika i krsta bi izgledao kao crkva..."⁷ Na to predsjednik splitske Komisije za odnose s vjerskim zajednicama, Marin Kuzmić daje izjavu za beogradske "Večernje novosti". On misli da je najnoviji prijedlog SPC-a preko Pešića vraćanje na početak, jer to traži novi PUP a procedura donošenja PUP-a može potrajati godinama, dakle, ako SPC odustaje od kompromisa iz 1986 onda znači da joj se ne žuri s dovršenjem crkve, a u tom slučaju bi SPC i beogradski mediji trebali prestati ponavljati one optužbe za diskriminaciju Srba u Hrvatskoj, itd..⁸

Zagrebački "Vjesnik" je u travnju 1989. dao dvije stranice ekspertima Radovanu Ivančeviću s Filozofskog fakulteta u Zagrebu i splitskom arhitektu Zdeslavu Perkoviću da iznesu svoje gledanje na prijedloge budućih urbanističkih projekata u splitskoj povijesnoj jezgri. Nisu dakako govorili samo o problemu hrama svetog Save ali je i to bila važna tema. Ivančević piše daje to "zanimljiv problem, suviše opterećen političkim konotacijama" i da je to sa stajališta stručnjaka u oblasti arhitekture i urbanizma "kamen kušnje za dijalektičko mišljenje i promišljanje odnosa pojedinačnog i općeg, jedne zgrade i cjeline grada."⁹ Za Ivančevića, izdavanjem dozvole za gradnju jednoga takvog "hiperdimenzijskog objekta," još prije pedesetak godina, učinjena je pogreška i "narušena temeljna ravnoteža grada", ali predlaže da se ono što je dosad podignuto ipak sačuva kao "kvalitetni spomenik svoga doba," na istom mjestu, otkrivanjem najboljeg arhitektonskog rješenja.¹⁰ Zdeslav Perković, koji je hram sv. Save obradio u svojoj doktorskoj disertaciji, smatra da je plan uređenja splitske povijesne jezgre aktualizirao pitanje "zaštite romaničkih kuća samo 1,8 metara udaljenih od planiranog hrama svetog Save" i da su postojeći objekti "suviše vrijedni da bi mogli razmišljati o njihovom uklanjanju".¹¹ Perković navodi daje najstariji objekt na tom mjestu predromanička crkva sv. Marije iz IX. ili X. stoljeća i daje prvi poznati pisani dokument o njoj iz 1069. godine, a sačuvani su i neki ukrasni dijelovi te crkve. Zatim tu je dio samostana Sv. Marije de Taurello iz XIII. stoljeća i ostaci gotičke crkve iz XIV. stoljeća koja je djelomice porušena 1936.-1939. Perković ističe vrijednost tog povijesnog sklopa jer po njemu:

Svaki ugao, svaki lom zida i skretanje ulice imaju svoj razlog i značenje za povijest Splita. Tako je ispisana povijest grada i to je otvorena knjiga koju možemo čitati. To su materijalni dokazi naše kulture i povijesti. U njejoj umjetničkoj i znanstvenoj vrijednosti nalaze se činjenice o našoj stoljetnoj aktivnoj ulozi u stvaranju evropske kulture, jer su stari dalmatinski gradovi ne samo naše nego i evropski biseri.¹²

⁷ "Sveti Sava poštuje Split," *Slobodna Dalmacija*, 11. III. 1989.

⁸ "Večernje novosti" 18. IV. 1989

⁹ "Spliće li se Split ili se raspliće?" *Vjesnik*, 15. VI. 1989.

¹⁰ Ibid.

¹¹ Ibid.

¹² Ibid.

Perković zaključuje da kompromisno rješenje koje je rezultat političkog pritiska a ne rada stručnjaka nije prihvatljivo nikome i da bi hram svetog Save trebalo riješiti na neki drugi način, ili na postojećoj lokaciji, ali uz očuvanje okoliša, ili na nekoj drugoj.

U svibnju 1989., Sveti arhijerejski sabor SPC-a zasjeda u Beogradu i izdaje priopćenje za javnost u kojem se napadaju državne vlasti u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini zbog navodnog odugovlačenja obnove srpskih crkava srušenih u Drugom svjetskom ratu, te slične probleme poput slučaja hrama sv. Save u Splitu.¹³ Državni i crkveni tisak u Beogradu dodatno dramtiziraju situaciju. Oni pišu o navodnim neotkrivenim i nekažnjenim ubojstvima Srba u Hrvatskoj. U to vrijeme je umro i 79-godišnji splitski arhijerejski namjesnik protojerej Vojislav Šešum. Umro je na stepenicama kapele od moždanog udara. Ali poslanik u Srbijanskoj narodnoj skupštini, Miloš Laban, govori u izjavama za tisak i na skupštinskoj govnici, da je taj srpski svećenik navodno ubijen "ustaškim maljem" jer se o tom načinu ubijanja u Drugom svjetskom ratu tih dana puno pisalo u Srbiji.

To, po Labanu, znači da su se ustaše opet pojavile u Hrvatskoj. Početkom 1990. godine, u Saboru SRH održano je tradicionalno novogodišnje primanje za predstavnike vjerskih zajednica na koje pozvani arhijereji Srpske pravoslavne crkve iz Hrvatske nisu došli u znak prosvjeda protiv navodnog progona Srba u Hrvatskoj. U Splitu, odgovarajući na jedno pismo pravoslavnih vjernika iz Splita objavljeno u lokalnom dnevnom listu, Nadbiskupski ordinarijat Katoličke crkve objavljuje tekst priopćenja pod naslovom: "Zaštita kulturne baštine i tolerancija s obzirom na novi pravoslavni hram sv. Save u Splitu." Po mišljenju Katoličke crkve, pravo rješenje u duhu ekumenizma i trajnog mira među crkvama i nacionalnostima bila bi neka druga prikladna lokacija za hram svetog Save. Opet se ponavlja, da se izgradnji pravoslavne crkve katolici ne protive, ali ovog puta negoduju glede izgradnje istog na temeljima nekoć postojeće katoličke crkve.

U studenom 1989, stigla je na adresu Općinske konferencije Socijalističkog Saveza radnog naroda u Splitu jedno zanimljivo pismo. Potpisalo ga je pet građana Splita: poznati advokati Mirko Franceschi i Vojislav Pavasović, liječnik Ante Rumora, inženjer Neven Lombardić i apotekar mr. Nedjeljko Šarić. Oni predlažu tom forumu narodne vlasti, da organizira javnu raspravu o "međureligioznoj i međunacionalnoj suradnji, razumijevanju i uvažavanju."¹⁴ U pismu se zatim spominje jedan konkretni primjer takve suradnje, razumijevanja i uvažavanja iz odnosa pravoslavca i katolika spomenut ranije u ovom članku, i nastavlja: "Niže potpisani građani ovog grada, smatraju da djelo g. Plavše i g. Franića ima izuzetan značaj, jučer, danas i ubuduće, i da sve to treba afirmirati putem sredstava javnog informiranja." Dakle, radi se o likovima iz ove knjige, nadbiskupu i protojereju koji su predvodili povijesnu splitsku ekumensku molitvu u siječnju 1966. Građani misle da bi im vlast trebala dodijeliti nekakvo javno priznanje i zanimljivo je da se ta vlast, koja se toliko zaklinjala u bratstvo i jedinstvo, tome i sama nije dosjetila.

Ovom pismu je prethodio i dopis splitskog profesora Srhoja objavljeno u "Slobodnoj Dalmaciji, 1. listopada 1989. u kome se predlaže da se kod stare katedrale na Peristilu podigne spomen ploča na povijesnu ekumensku molitvu. Zato petorica građana predlažu "da se podigne spomen-ploča u znak uspomene na prvu zajedničku molitvu pravoslavaca i katolika te da se pokrene inicijativa za davanje imena jedne ulice ili škole imenom uglednih vizionara doktora Franića i prote Plavše. . ." Pismo zaključuje da su "splitski

¹³ Pravoslavlje, 1. VII. 1989.

¹⁴ Svi citati u ovoj sekciji su iz članka Vjekoslav Perica, "Prošlost i sadašnjost ekumenizma: Katoličko-pravoslavni put dobre nade." Nedjeljna Dalmacija, 26. XI. 1989., str.17.

ekumenski susreti izuzetan rezultat ne samo u crkvenom smislu nego prvenstveno u društvenom pogledu koji su imali povoljan utjecaj na međuvjersku a time i međunacionalnu situaciju ne samo u Splitu i Dalmaciji, već i šire..."

Ekumenski entuzijasti nadbiskup Franić i prota Plavša nisu dobili ni državne ordene ni medalje, ni spomen-ploču kojom bi se komemorirala prva katoličko-pravoslavna ekumenska molitva. Kad bi se hram svetog Save dovršio, možda bi se mogla ideja o spomen ploči obnoviti, ali ta bi ploča morala biti na staroj katedrali na rimskom Peristilu koja je spomenik kulture nulte kategorije, te splitski Zavod za zaštitu spomenika kulture to ne bi dozvolio, o čemu bi pisali beogradski mediji i onda opet. . . itd. Ali bilo bi dobro negdje tu ploču postaviti, tek da trajno odbacuje tezu o "vjerskim ratovima" iz 1990-tih ili ovom dijelu Evrope kao području endemske vjerske mržnje, kako su zapadni masmediji to prikazivali za vrijeme ratova 1990-tih. Zanimljivo je i kako su obični ljudi osjećali i razmišljali pred sam rat ali čini se da su ratni huškači bolje upamćeni nego oni koji su pokušavali spriječiti najgore.

Što se tiče dva splitska ekumenska vizionara, od 1990-tih do danas, njihove utopijske avanture mnogi su u njihovim crkvama osudili. Danas bi ih smatrali čudacima i naivcima a ekstremisti izdajnicima. Nadbiskup Franić, bez obzira na njegove ključne uloge na Drugom vatikanskom saboru te vodeću ulogu u crkveno-nacionalističkom jubileju "Trinaest stoljeća kršćanstva u Hrvata" (1975–1984.), nije adekvatno priznat u Crkvi u Hrvata. Zapravo, moglo bi se kazati da je podcijenjen za razliku od njegovog suvremenika, zagrebačkog nadbiskupa kardinal Kuharića, koji je, kao i njegov prethodnik, beatificirani zagrebački nadbiskup Stepinac, neka vrsta suosnivača hrvatske države. Za Franićevog partnera u povijesnoj ekumenskoj molitvi, protojereja Marka Plavšu, u Srpskoj pravoslavnoj crkvi i povijesti Srba u Hrvatskoj se ne zna. Ovaj je svećenik imao još tužniju sudbinu od nadbiskupa Franića. Poslije one povijesne molitve, primao je prijeteća ili podrugljiva anonimna pisma i prostačke telefonske pozive i to uglavnom od srpskih nacionalista. Neki mladi kolege svećenici i monasi SPC su mu se podrugljivo obraćali s "Don Marko" jer se po njima "polatinio" ili "pounijatio" (tj. prešao na latinsko kršćanstvo i u uniju s rimskim Papom). Tješilo ga je osobno prijateljstvo s nadbiskupom Franićem s kojim je nastavio ekumenske susrete u splitskoj nadbiskupiji. Primaog je nadbiskupove Uskršnje i Božićne posjete i čestitke u splitskoj pravoslavnoj parohiji i posjećivao katoličku katedralu u istim prigodama uz obavezne burne aplauze i ekumenske suze nazočnih vjernika. Kad se teško razbolio i umro, zaboravljen je, ni ime ni djelo mu se u crkvenim kronikama i historijama ne spominju. Doduše, njegov je nasljednik, protojerej Vojislav Šešum, nastavio ove susrete od 1970-tih sve do smrti 1990. I ovi susreti su povijesni kao i ekumenska molitva. Kad su 1990 prekinuti, više nisu nastavljeni. I da je Šešum poživio, prekinuli bi se jer je kriza u zemlji te godine uzavrela do te mjere da je čak i Šešumova smrt od moždanog udara u kapeli Sv. Ćirila i Metoda, iskorištena u beogradskim medijima za apsurdnu optužbu protiv Hrvatske radi možebitnog ubojstva srpskog svećenika.

Nekakvu povijest ovog "lokalnog ekumenizma" pisao je u svojoj crkvenoj kronici nadbiskup Franić. U "Vjesniku splitsko-makarske nadbiskupije", nadbiskup Franić je zapisao kronologiju ovih ekumenskih susreta od Prve ekumenske molitve 1966 i Uskršnjih i Božićnih posjeta do svog umirovljenja 1988. Ovi kratki osvrti odražavaju radost pisca-nadbiskupa, njegovo oduševljenje svakim iskustvom tradicionalne istočne crkvenoslavenske liturgije i njegovu vjeru u jedinstvo dvaju kršćanskih crkava. I jednom od tih zabilješki, nadbiskup Franić se oduševljava pravoslavnom liturgijom, napose crkvenim poja-

njem. Naglašava ulogu pojca u pravoslavnoj liturgiji i to napose kad pojac "pjeva punim srcem kao na primjer u Božićnoj pjesmi "Roždestvo tvoje" koja mu se naročito svidjela. Zatim naglašava kako su bile važne zajedničke šetnje katoličkih i pravoslavnih svećenika po gradu i kako su im ljudi oduševljeno prilazili i pozdravljali ih.

Ali, kao umirovljeni nadbiskup u pogoršanoj predratnoj situaciji, Franić je od 1990, zapisivao u časopisu "Crkva u svijetu" crne slutnje. I u nekim intervjuima je kazao, da je njegova vjera u ekumenizam poljuljana. "Crni oblaci su se nadvili nad nebom ekumenizma", izjavio je krajem 1990 u jednom intervjuu, dok je kriza u srpsko-hrvatskim odnosima u Hrvatskoj već postala ratni preludij. Dotad su već prekinuti i ekumenski susreti teoloških škola iz bivših jugoslavenskih republika a crkveni čelnici i crkveni tisak su objavljivali uzajamne optužbe, svađali se oko tumačenja povijesti crkava u Drugom svjetskom ratu, i tako dalje.¹⁵ Nadbiskup Franić je pod duboku starost gledao rat koji ga je natjerao misliti da se ono u sto je vjerovao poslije Koncila, nema smisla. Odat će se misticizmu, stalno će odlaziti u Međugorje očekujući gospina ukazanja i čudesa, lobirati u crkvenim krugovima za crkveno priznanje tamošnjeg marijanskog ukazanja. Ako je nadbiskup Franić simbol onog što je potaknuo i htio postići Drugi vatikanski koncila, onda je Franićev zaokret u misticizam i konzervativni nacionalizam znakoviti pokazatelj sudbine jedne velike religije i jednog velikog koncila. Ako je socijalizam u suvremenom svijetu, na koji je koncil, između ostalog reagirao, bio utopija, onda su, čini se i mnoge koncilske ideje ispale utopije. Od onog koncilskog entuzijazma u crkvenoj prilagodbi svijetu, ekumenizma među religijama i dijaloga među ideologijama proklamiranog iz Vatikana 1960, kroz svega nekoliko dekada, stiglo se do fenomena koje je teško razumjeti kao što su, terorizam u božje ime, militantne religijske ideologije, teokracije, fundamentalizmi i "sukobi civilizacija" kasnog XX. i ranog XXI. stoljeća.¹⁶

U Hrvatskoj je na višestranačkim izborima 1990. na vlast došla nacionalistička stranka zvana Hrvatska demokratska zajednica (HDZ) pod vodstvom Franje Tuđmana. Zanimljivo je da je Tuđman, po stupanju na vlast, tražio suradnju Srpske pravoslavne crkve. Kao novi predsjednik Hrvatske Franjo Tuđman je početkom 1991, pozvao arhijereje SPC na tradicionalni novogodišnji susret u Saboru. Susret je održan uz nazočnost katolika, muslimana i protestanata, ali se ni jedan pravoslavni vladika nije pojavio. Na adresu Predsjednikova ureda stigla je obavijest da arhijereji SPC neće doći u znak protesta protiv teškog položaja Srba i SPC u Hrvatskoj, te napada hrvatske policije na crkve, manastire i svećenike SPC.

U prvom polugodišnjem "Izvješću o radu" splitskog Izvršnog vijeća koje je napisala nova hadezeovska vlast, govori se između ostalog i o odnosima s vjerskim zajednicama. Dokument započinje podsjećanjem na kako se nastoji prikazati, teške progone i mučeništvo Katoličke crkve u Hrvatskoj, tj. Crkve u Hrvata pod totalitarnim komunizmom. Tu piše da je za vrijeme 45 godina komunističke vladavine navodno, bilo nemoguće dobiti dozvole za izgradnju novih crkava, naročito katoličkih. Ali dolaskom HDZ-a na vlast, piše u tom dokumentu, uspostavljena je odlična suradnja s Katoličkom crkvom koja je dobila sve dozvole koje je tražila. Međutim, lako je provjeriti, da je u razdoblju od 1983. do 1989., od 77 zahtjeva za vjersku gradnju i to uglavnom katoličke crkve pozitivno riješeno 70 uključujući i konkatedralu Sv. Petra, a ostalih 7 predmeta je bilo u postupku blizu rješenja a to je išlo sporo ne zbog ideologije nego urbanističkih problema grada. U ovom je

¹⁵ Vidi detalje u Perica, *Balkanski idoli*, svezak 2. poglavlje "Drugi sukob" str. 27-96.

¹⁶ Prema Charles Selengut, *Sacred Fury: Understanding Religious Violence*. New York: Altamira Press, 2004.

razdoblju, dakle prije dolaska HDZ-a na vlast, dovršen i obnovljeni franjevački samostan Gospe od Zdravlja u centru grada, počelo je proširenje samostana sestara Sv. Vinka Paulskog, također u centru, a izdate su građevinske dozvole za nove crkve s pastoralnim centrima u prigradskim četvrtima zvanim Pujanke, Mejaši i Brda. Dozvole za gradnju novih bogomolja dobili su i Adventisti, Jehovini svjedoci i Muslimani.¹⁷ Inače, citirani dokument, među vjerskim zajednicama uopće ne spominje ni Srpsku pravoslavnu crkvu niti hram Svetog Save.

Beogradski je dnevnik "Politika" reagirao na 7. veljače 1991. na splitsko izvješće o odnosima s vjerskim zajednicama člankom pod naslovom: "Kao da Srpska pravoslavna crkva u Splitu ne postoji" a "Večernje novosti" su o istoj temi pisale: "Katoličkoj crkvi ispunjavaju se svi prohtjevi, dok se ostalima izlazi u susret izgleda samo onoliko koliko podržavaju hrvatsku politiku - Pravoslavna crkva se u izvještajima SO Split uopće ne spominje kao da je zbog neposlušnosti Srba vrhovništvu hrvatske države anatemizirana."¹⁸

Slučaj splitskog pravoslavnog hrama ostao je u medijskom žarištu sve do početka rata a onda je došlo do zatišja. Bilo kako bilo, hram nije dovršena beogradski mediji su po svršetku rata 1995. za njega izgubili interes. Zaboravljen je i u hrvatskoj javnosti. Ideja o sakralnim simbolima kao kriterijima za etničko razlikovanje, svojatanje teritorija i razgraničenje nacionalnih država, primijenjena je i u ratu u Hrvatskoj i BiH, 1991–1995. Sistematski se srušeno je i oštećeno tj. "očišćeno" na tisuće bogomolja a uz njih i drugi etnoidentitetski simboli: arheološki spomenici, groblja i nadgrobni spomenici, knjižnice, memorijali junacima i veteranima iz prošlih ratova, itd. Srušena su i mnoga obilježja koja podsjećaju na zajedničku državu Južnih Slavena i one koji su u jugoslavensku ideju vjerovali. Neki rušiteljski pothvati zahtijevali su ozbiljne pripreme i višesatnu izvedbu. Ipak nije jednostavno dignuti u zrak spomenike od kojih su neki bili masivni i teški mramorni blokovi, za to je trebala suradnja vojske i policije. Zanimljiv je i primjer "re-dizajna" spomen-ploče na zgradi stare splitske gimnazije posvećenoj hrvatskom povjesničaru, piscu i narodnjačkom političaru Natku Nodilu (1834–1912). Pisci nove povijesti izmijenili su natpis "Natko Nodilo, um i srce jedinstvu Hrvata i Srba posveti", tako da su uklonili riječ "Srba". S obzirom da se ta spomen ploča nalazi na visini od nekih dvadesetak metara i da nema balkona ili prozora s kog bi se ovaj pothvat lako mogao izvesti, operacija je zahtijevala opremu, veći broj djelatnika i vjerojatno se odvijala u sred bijela dana.

Nekim čudom, hram Sv. Save u Splitu nije srušen iako su u tom gradu letjeli u zrak partizanski spomenici i kafići u vlasništvu Srba. Masivne zidine hrama nije bilo lako dignuti u zrak. Uz to, Svetog je Savu sad spasila nesretna lokacija jer zidine bile su okružene sa svih strana doista preblizu stambenim zgradama nastanjenim uglavnom Hrvatima. Tako da se dalmatinski rušitelji, iako dokazani u sličnim akcijama, nisu usudili izvesti ovaj rizični zločinački poduhvat.

Ratnih godina u sprskopravoslavnoj kapeli Svetog Ćirila i Metoda nije bilo bogoslužja a u parohijskom domu nije stanovao nitko. Ovaj put je na ruku opstanku hrama išla njegova teško pristupačna lokacija i blizina rezidencijalnog sklopa u okruženju. Dakako i njegovi teški, masivni zidovi i stupovi. Trebalo je najprije provaliti a potom raditi na rušenju nekoliko dana i pri tome riskirati oštećenje stambenog bloka koji je bio

¹⁷ "Izvješće o radu Izvršnog vijeća Skupštine općine Split za razdoblje lipanj-prosinac 1990 godine s posebnim osvrtom na racionalizaciju općinske uprave", Split, siječanj 1991. godine.

¹⁸ "Hrvatske vlasti u Splitu udovoljavaju zahtevima svih verskih zajednica osim pravoslavnoj – Hram uslovljen udvaranjem?" Večernje novosti, 9. I. 1991.

preblizu i u kojima su bili stanari. Uspio sam doznati da se o rušenju hrama Sv. Save u ultradesničarskim strukturama razmišljalo, ali, unatoč jakoj volji i velikom entuzijazmu, operacija je bila neizvediva. Sve je ostalo na nekoliko šovinističkih grafita na zidu u ulici Obrov br. 6 i uobičajenom zacrnjivanju ćiriličnog natpisa Srpskopравoslavne općine. Iako je prema popisu stanovništva iz 2002 iz Hrvatske u odnosu na predratni popis nestalo oko 400,000 Srba, a u Splitu bilo registrirano dvoje (2) pravoslavnih vjernika (valjda pop i popadija prijavljeni na adresi hrama Sv. Save), povremeni ekscesi su se nastavili. Povratkom jednog dijela srpskih izbjeglica i obnovom crkvenog života SPC u post-tuđmanizmu, stanje nije normalizirano. U siječnju 2008, kako izvještava splitski dnevni list "Slobodna Dalmacija", prijeteće pismo neonacističkog sadržaja stiglo je u poslijepodnevnim satima utorka u prostorije Crkvene općine Srpske pravoslavne crkve u Splitu. Potpisuje ga organizacija nogometnih navijača "Hajduk Jugend" koja Srbima se prijeti potpunim istrebljenjem u Republici Hrvatskoj, dok se Židovima prijeti progonom, uz veličanje fašizma i ustaštva. Crkvena općina je, zastrašena prijetnjama, cijeli slučaj prijavila splitskoj policiji gdje je u tijeku istraga o autorima prijetnje, dok je Eparhija dalmatinska pismo skenirala i postavila na svoje internetske stranice.¹⁹

OD 2000, obnovljeno je više pravoslavnih bogomolja i manastira te parohijskih domova. Srpska pravoslavna crkva osnovala je i neke nove manastire od kojih je povijesno-simbolički najzanimljiviji onaj u Jasenovcu. Bilo je rijetkih kurtoaznih susreta predstavnika Katoličke i Pravoslavne crkve. Kao što je uobičajeno u tim prigodama, vjerski autoriteti ponavljaju izraze žaljenja uz uopćene osude svih zločina. U liturgijskoj praksi i borbi za povijesno pamćenje svaka crkva komemorira vlastite žrtve. O ulozi religije kao katalizatora konflikta, crkve šute ili, ako i kad već moraju, upiru prstom u one druge. Splitski slučaj hrama sv. Save, barem onako kako ga je od uspona Miloševića na vlast koristila beogradska medijska tvornica pa i sama Srpska pravoslavna crkve predstavlja relativno "čistu situaciju" u kojima je razvidno koja je strana – u ovom slučaju srpska (i crkvena i državno-partijska), vodila politiku visokog rizika pa i otvorenog ratnog huškanja. Ali i kad se srpski nacionalizam istakne kao primarni pokretač krize i prvi zagovaratelj ratne opcije, time se ne može izbjeći analitička multikauzalnost povijesnih procesa na južnoslavenskim prostorima krajem xx vijeka koja otkriva i druge faktore. Doduše, ne bi bilo pogrešno ni upotrijebiti kao analitički instrument povijesnu interakciju dvaju ovdje opisanih sakralnih simbola, prema zaključku da raspadu jugoslavenskih država obično prethodi srpsko-hrvatski konflikt. Drugim riječima, ni jednu Jugoslaviju, bez obzira što učinili, nisu mogli ni stvoriti ni srušiti sami Albanci, Slovenci i Bošnjaci. Uglavnom su te konstrukcije i rušenja bile djelo naših dvaju historijskih metafora: Svetog Petra i Sv. Save.

Na 16. kolovoza 1998. tadašnji je episkop dalmatinski, Longin, došao iz Šibenika u Split i predvodio liturgiju u nedovršenom hramu Svetog Save. Bilo je to jedno od već nekoliko održanih bogoslužja u hramu bez kupole. Zatim je početkom 2003. Dalmatinska eparhija SPC, osokoljena padom HDZ-a s vlasti i izborom koalicije na čelu s hrvatskim socijaldemokratima, uredno podnijela općinskim vlastima u Splitu zamolbu za zakrovljenje hrama. Tako je poznata "administrativna trakavica" ponovo oživjela. Na posao su se dali svi oni poznati administrativni akteri. Za odluku će im trebati 6 godina. Ali ovog puta je SPC bila strpljiva a beogradska štampa šutljiva. Doduše, bilo je i na državnoj i na

¹⁹ "Hajduk Jugend" prijeti Srbima," Slobodna Dalmacija, 27, I. 2008.

nedržavnoj na razini raznih srpsko-hrvatskih tužbi i protutužbi zbog genocida u ratovima sredinom i krajem XX. vijeka.

I dok hram Svetog Save (opet) nije mogao dobiti krov nad glavom, došlo je do buma izgradnje u Katoličkoj crkvi. Ona je u Hrvatskoj postala de facto a i po mnogočemu de iure, državni religijski i ideološki monopol u simbiozi s HDZ strankom koja uglavnom bila na vlasti. U takvim političkim prilikama javlja nova sakralna "arhitektura trijumfalizma". To bi mogao biti jedan posebni arhitektonski stil, simbol novog doba u kom se religija nastoji pokazati što vidljivijom. Kao što je 1980-tih srbijanski masovni pokret sagrađio kao simbol preporođene nacije jednu od najvećih pravoslavnih katedrala na svijetu – Memorijalni hram Sv. Save u Beogradu, tako je sad poslije rata 1991–1995, Katolička Hrvatska posvuda gradila velike crkve, križeve-spomenike po brdima i urbane pastoralne centre. Simboličko-ritualno rođenje novog hrvatskog "nacionalnog katolicizma" podsjećalo je na rituale nastanka Francove Španjolske poslije građanskog rata, 1936–1939.

Krajem 2006., SPC je podnijela još jedan formalni zahtjev hrvatskim vlastima za stavljanje splitskog hrama pod krov. Patrijarh Pavle, osokoljen blagonaklonošću srbijanske vlade koja je (napokon) svojoj nacionalnoj crkvi počela vraćati nacionaliziranu imovinu, je napisao pismo hrvatskoj vladi u kojoj traži povrat imovine SPC u Hrvatskoj uključujući i konačno stavljanje splitskog hrama Sv. Save pod krov. Slijedi napad na SPC u "Slobodnoj Dalmaciji" zbog, kako se navodi, njene dokazane uloge prvaka velikosrpstva, ratnog huškanja i možebitno opetovanog pokušaja stvaranja situacije slične onoj s kraja 1980-tih. Zato, smatra taj članak, zbog tih grijeha SPC nema pravo na crkvu u Splitu, napose ne tamo gdje stoji nedovršeni svetosavski hram jer je taj dio grada zaštićeni spomenik većinske i dominantne kulture.²⁰

Na Božić 2008. godine, preciznije, na onaj po pravoslavnom kalendaru, 7. siječnja 2009, objavljuje splitski dnevni list "Slobodna Dalmacija", da splitska općinska uprava konačno daje dozvolu za gradnju krova i to po "komunističkom" projektu iz 1987! U članku između ostalog stoji slijedeće: "Predradnje potrebne za natkrivanje pravoslavnog hrama sv. Save na Obrovu, koji već 70 godina čeka nastavak radova, početak će biti nakon 27. siječnja, kada se slavi blagdan tog titulara, potvrdio je protojerej Nikola Škorić na svečanom euharistijskom slavlju Božića pravoslavnih vjernika u Splitu. Proces rada koji tome mora prethoditi definiran je dozvolom iz 1987. godine, kada su zadani okviri kolika će biti crkva, odnosno do koje visine će biti, koliki će krov imati. Moguće je odmah pristupiti izradi arhitektonske snimke postojećeg stanja, što će se dogoditi nakon blagdana sv. Save, a potom su potrebni snimka i konzervatorski elaborat. Potom u suradnji s Konzervatorskim odjelom slijedi izrada detaljne tehničke dokumentacije u cilju dovršetka ovog projekta - istaknuo je Škorić, no nije precizirao u kojem razdoblju bi Sveti Sava u Splitu trebao dobiti krov. Punih pet godina čekali smo dobivanje dozvole. Naime, zahtjev je poslan Konzervatorskom odjelu još u siječnju 2003. godine, a tek prije nekoliko dana je stiglo odobrenje - kazao je u posebnom obraćanju vjerničkom puku protojerej, naglasivši da su u zahtjevu stajale tri činjenice: Radujemo se da u Splitu postoji 50-ak rimokatoličkih crkava, druge vjerske zajednice imaju svoje objekte, te da se misa za pravoslavne vjernike služi u kapeli. Škorić je kazao i kako su posljednjih pet godina bili maksimalno strpljivi te da nisu htjeli otići s ove lokacije u središtu grada. Zlonamjerni nas prozivaju da smo prostor na Obrovu uzurpirali, no činjenica je da smo ova 1273 metra četvorna mijenjali za čak 50 tisuća površine na potezu od Starog placa do sadašnjeg Katoličko-bogo-

²⁰ Zlatko Gall, "Sveti Duje neće ni da čuje za Svetog Savu", Slobodna Dalmacija, 20. I. 2007.

slovnog fakulteta. Nismo ničije uzeli, o svemu postoje zapisi u našoj arhivi - ustvrdio je Škorić naglasivši da je zamjena posjeda obavljena 1925. godine za vrijeme Kraljevine Jugoslavije, a nekadašnji samostan Benediktinki sv. Marije de Taurello na Obrovu u kojem se sada nalazi SPC općine Split, tada je već bio prenamijenjen u žandarmeriju.²¹

Da će se hram Sv. Save u Splitu dovršiti potvrđuje se i u emisiji hrvatske televizije „Duhovni izazovi“ na 2. V. 2009. Taj program je započeo petominutnim prilogom o vjerskom životu u splitskoj pravoslavnoj općini. Naglašeno je da vjernici željno očekuju dovršenje hrama i da će im se želja uskoro ispuniti. Bit će dakle pravoslavni hram bez kupole, s niskim crvenim dalmatinskim krovom nasadenim na stupove i portale bizantinskog stila, nevidljiv s ulice u okruženju zidina, baš kao i patuljasta katedrala okružena socijalističkim neboderima - arhitektonski i urbanistički apsurdni. Oba hrama postat će bizarne atrakcije, simboli čudnog vremena, memorijali jedne ere, kako onomad prorokovaše pokojni nadbiskup Franić. Tamo će lokalni čičeroni voditi turiste a ovi će se onda razmahati rukama i prekrstiti po desetak puta iako ne moraju biti pravoslavni.

Dakle, prizivaju se solucije iz bivšeg režima, i to evidentni kompromisi: političko-urbanističko-ideološki-multietnički, i tako dalje, komplicirani ali ipak kompromisi koji pomiruju i traže suživot a ne nasilje ili radikalna rješenja. Nehotice, možda i nesvjesno, time se gradi još jedan memorijal toj eri i to prije svega kao državi i sistemu koji su uspjeli – i to nipošto ne samo silom -- privremeno ukrotiti i nekako pomiriti ovdašnje inače prilično bijesne etnose i netolerantne konfesije napose kad ih vode etnički nacionalisti. Drugim riječima, po svemu sudeći, sad već povijesni slučaj hrama Svetog Save u Splitu ipak će dobiti epilog po onom "komunističkom" rješenju iz 1987. Kao da bivši sustav nije nudio samo teror i utopiju kako se danas u postjugoslavenskim državama čuje od onih na vlasti. Neka od njegovih rješenja kao da su bila realna, možda i optimalna pa se države nasljednice koje su ranije taj sistem rušile sad nekim njegovim rješenjima vraćaju.

²¹ "Pravoslavna crkva na Obrovu spremna za obnovu. Strpljen- spašen: kapa na glavi Svetome Savi." Sloboda Dalmacija, internetskoizdanje, 07.01.2009. <http://www.slobodnadalmacija.hr/Split/tabid/72/articleType/ArticleView/articleId/37031/Default.aspx>